

References

1. *Voitovych L.* Kniazivski dynastii Shidnoi Yevropy (kinets IX — pochatok XVI st.): sklad, suspilna i politychna rol. Istoryko-henealohichne doslidzhennia. — Lviv, 2000. — 880 s.
2. *Hrushevskiy M.* Zvychaina shema «ruskoi» istorii ta sprava ratsionalnoho ukladu istorii skhidnoho slovianstva // Stat'i po slavianovedeniiu. Vyp. I. — SPb., 1904. — S. 10, 12.
3. *Hrushevskiy M.* Istoriia Ukrainy-Rusy. — K., 1913. — T. 1. — 648 s.
4. *Kupchynskiy O.* Akty i dokumenty Halychko-Volynskoho kniazivstva. Doslidzhennia, teksty. — Lviv: NTSh, 2004. — 1283 s.
5. *Novaia Rossiyskaia Entsiklopediia* / [redkol.: gl. red. A. D. Nekipelov i dr.]. V 12 t. — Moskva: Entsiklopediia: INFRA-M, 2004. — T. 1: Rossiia /A. P. Abelin [i dr.]. — 2004. — 960 s.
6. *Maksimovich M. A.* Filologicheskie pisma k M. P. Pogodinu // Russkaia beseda. — 1856. — T. 3. — Kn. 3. — Otd. II. — S. 104, 107.
7. *Miller A. I.* «Ukrainskiy vopros» v politike vlastey i russkom obshchestvennom mnenii (vtoraia polovina XIX v.). — SPb., 2000. — 260 s.
8. *Odnorozhenko O.* Ukrainska (ruska) elita doby Serednovichchia i rannogo Modernu: struktura ta vlada. — K.: Tempora, 2011. — 421 s.
9. *Plohyi S.* Velykiy peredil: Nezvychaina istoriia Myhaila Hrushevskoho / Per. M. Klymchuka. — Krytyka, 2011. — 600 s.
10. *Pogodin P. M.* Zapiska o drevnem yazyke russkom M. P. Pogodina (Pismo k I. I. Sreznevskomu) // IORYaS. — t. 5. — Vyp. 2. — SPb., 1856. — S. 76.
11. *Tolochko A.* Kievskaiia Rus i Malorossiiia v XIX veke. — K.: Laurus. — 2012. — 256 s.
12. *Horoshkevich A. L.* Rossiia i Moskoviiia: Iz istorii politiko-geograficheskoy terminologii // Acta Baltico-slavica. — 1976. — T. X. — 215 s.

Ющенко П. А.

Княжеская эпоха Украины в историографическом дискурсе конца XIX – нач. XX в.

В статье рассматриваются и сравниваются научные взгляды ведущих украинских на российских историков конца XIX-нач. XX в. на проблему совместной украинско-российского наследия Киевской Руси и идентичности украинского народа. Исследуется дискурс между представителями украинской и российской научной элиты в вопросе преодоления стереотипов российской имперской историографии относительно видения России как единственной наследницы Киевской Руси.

Ключевые слова: историческая память, научная дискуссия, историографический дискурс, историография, исторические источники, Киевская Русь.

Yushchenko P. A.

The era of Kievan Rus' in the history of Ukraine in historiographical discourse of the end XIX- at the beginning XX century.

The article examines and compares the scientific opinions of the leading Ukrainian historians at the Russian of the end XIX-at the beginning XX century on the issue of joint Ukrainian-Russian heritage of Kievan Rus and the identity of the Ukrainian people. Investigate the discourse between representatives of the Ukrainian and Russian scientific elite in overcoming stereotypes Russian imperial historiography regarding the Russian vision as the only their to Kievan Rus.

Keywords: historical memory, scientific discussion, historiographical discourse, historiography, historical sources, Kievan Rus.

УДК 94(477):82-94(092) Франко, Грушевський Г.В. СТРЕЛЬСЬКИЙ

ДО ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТИХ І ТВОРЧИХ ВЗАЄМИН І. ФРАНКА ТА М. ГРУШЕВСЬКОГО: АНАЛІЗ МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ

Визначається особливе місце мемуарів (спогадів, автобіографій, щоденників тощо) серед інших джерел дослідження особистих і творчих стосунків І. Франка та М. Грушевського. Оцінюється унікальне і важливе значення цих джерел для спростування створеного радянськими істориками і літературознавцями міфу про непримиренне класово-антагоністичне протистояння двох великих українців. Розглядаються окремі питання критичного аналізу цих мемуарів, особливо впливу на їх зміст і достовірність історичних умов їх написання, видання і перевидавання.

Ключові слова: І. Франко, М. Грушевський, джерела, мемуари, взаємостосунки, історіографія, біографічні дослідження.

Актуальність даної теми збільшується у зв'язку з тим, що у нинішньому році ми святкуємо поряд із 150-річчям М. С. Грушевського 160-річчя іншого велета української науки і культури – І. Я. Франка, з яким великого історика України пов'язувала довголітня творча співпраця і тісні особисті стосунки.

У радянській науці ці стосунки довгий час всіляко викривлялися, штучно очорнювались, розглядалися лише у ракурсі конфронтації. Їх ідейно-політичне протиставлення підганялось під відоме ленінське положення про дві культури в кожній національній культурі. Для створення і підтвердження міфу про антогоністичні стосунки між «революціонером-демократом», «соціалістом» І. Франком і «буржуазним націоналістом» М. Грушевським радянська ідеологічна і наукова машина використовувала окремі критичні зауваження Франка до тих чи інших положень праць Грушевського, а також деякі мемуарні джерела. Радянські історики і літературознавці намагались перенести зафіксовані у мемуарах про І. Франка, виданих у 1950-х – 70-х роках, часто замовні сюжети і факти про окремі особисті, побутові непорозуміння між двома духовними титанами України, пов'язані переважно з важкою хворобою Івана Яковича в останні роки його життя, у класово-політичну, світоглядну площину.

Ці безпардонні інсинуації радянських міфотворців вже знайшли аргументоване спростування у публікаціях відомих науковців української діаспори Л. Винара [2], В. Дорошенка [11], О. Домбровського [10], а також Г. Бурлаки [1], І. Гирича [4], В. Тельвака [23], Р. Пашука [20], Я. Малика [17] і деяких інших сучасних вчених України. У стислому форматі цієї теми торкався і автор цих рядків [22].

Але слід цілком погодитись з думкою Р. Офіцинського, що цю важливу тему «в майбутньому доцільно розглянути скрупульозніше у спеціальній монографічній студії» [19, с. 197]. Успіх реалізації цього завдання залежатиме насамперед від повноти і надійності джерельної бази, а також дослідницького професіоналізму її використання.

Особливе місце серед джерел дослідження даної теми займають численні мемуари про І. Я. Франка (спогади, щоденники, автобіографії тощо) його сучасників – рідних, земляків, особистих друзів і знайомих, сподвижників у праці, ідейних опонентів й опонентів, учнів. Складені на основі пам'яті і особистих вражень та спостережень людей, яким пощастило певний час перебувати поруч з І. Я. Франком, їхні мемуари дозволяють «у плоті і крові» уявити живий образ цієї великої Людини. Вони з особливою виразністю передають важливі, нерідко унікальні, відсутні в інших джерелах подробиці його неспокоїного життя і побуту, повсякденні умови його невтомної різнобічної діяльності.

У мемуарах ми бачимо І. Франка не лише у величі його колосальних звершень у літературі, науці тощо, але й у буденному житті, в сім'ї, серед своїх дітей, у колі друзів, години дозвілля. Ці джерела дають можливість глибше пізнати його особистісну сутність, «реконструювати» його духовний світ, думки й почуття, індивідуальні риси характеру, смаки й уподобання, улюблені форми дозвілля й відпочинку, моральні якості, спонукальні мотиви поведінки в різних ситуаціях, дізнатись про його стан здоров'я, душевні і фізичні страждання, особливо в останні роки життя тощо.

Зокрема, ці мемуари (у тому числі й автобіографічні твори самого І. Франка) містять унікальні, особливо цінні для даної теми відомості про його взаємостосунки з різними людьми, насамперед з М. Грушевським.

Підкреслюючи безперечну цінність мемуарів для історичної науки і особливо біографічних досліджень, слід водночас застерегти від необачно довірливого, «споживацького» ставлення до цих джерел. Адже в них поряд з цінними, нерідко унікальними фактами і деталями, трапляються помилки й неточності, перебільшення і замовчування, інші мимовільні або й умисні перекручення історичної дійсності,

зумовлені специфікою мемуарів як джерел суто суб'єктивного походження, історичними умовами їх написання і публікації, особливостями світогляду й пам'яті мемуариста, його особистими симпатіями й антипатіями тощо.

Особливо часто подібні неточності й перекручення трапляються у мемуарних персоналіях. Тому, щоб стати цінним надбанням біографічних досліджень, вони потребують ретельного джерелознавчого аналізу, з'ясування їх походження, мети, часу і умов їх створення, зіставлення їх змісту з даними інших джерел тощо. Стосовно мемуарів про І. Франка зазначимо, що найістотніший вплив на їхній зміст, повноту і фактичну достовірність справляли історичні умови їх написання і особливо публікації.

Найбільш близькими (аутентичними) до історичної правди були мемуари, видані ще за життя І. Франка і у перші два десятиліття після його смерті у львівських, харківських і київських газетах та журналах, а також у складі збірників «Іван Франко» (Книгоспілка, 1926), «Спомини про Івана Франка» (Львів, 1927), «За сто літ» (Київ, 1928) та ін.

Згодом панування командно-адміністративного диктату у радянських суспільних науках і видавничій справі, помножені на потворні явища політичного та ідеологічного характеру призвели до справжнього свавілля у ставленні видавців до мемуарів. Додержуючись «класового підходу», «комуністичної партійності» та інших стереотипів режиму, видавці і редактори всіх рангів ставилися до мемуарів як до постачальників «потрібного» радянським читачам матеріалу: виправляли авторські тексти, викреслювали з них «непотрібні» сторінки і навіть розділи, вписували нові, вигадані сюжети і факти, імена діючих осіб тощо.

Цього цілеспрямованого й безцеремонного свавілля редакційної практики зазнали й мемуари про І. Франка, видані в 1950-х – на початку 80-х років, зокрема і у складі трьох окремих збірників [13], незмінним упорядником яких був відомий радянський франкознавець О.І. Дей.

У передмові до першого збірника, виданого до 100-річчя від дня народження І. Франка упорядник в дусі названих вище стереотипів обґрунтовує методику відбору ним 70 «найзмістовніших» на його думку мемуарів і «відкинення» не гідних уваги. Серед численних спогадів, пише він – «є й такі, що були писані відвертими або прихованими ідейними ворогами письменника – революціонера. Належачи, як правило, активним діячам антинародного буржуазно-націоналістичного табору, ці спогади викривлюють образ письменника. Одні з них (наприклад, спогади О. Барвінського) написані з прямою метою опорочити І. Франка, інші (як Д. Дорошенка, С. Шелухіна тощо) прагнуть відвернути увагу від Франка-борця і активної людини-діяча, для чого зосереджуються виключно на другорядних фактах біографії, ще інші, зокрема спогади М. Грушевського та С. Єфремова, є своєрідним маскуванням перед громадськістю. Автори їх намагаються довести, нібито вони були справжніми друзями Франка, – неначебто він високо оцінював їх дружбу і т.д., – і все це робилося для того, щоб приховати перед нащадками своє часто погане ставлення до письменника при його житті. Зрозуміло, що такі «мемуари», як тенденційні й необ'єктивні, не викликають довір'я і повинні бути відкинені» [14].

Згідно такої «методики» було «відкинено» й чимало інших дійсно найзмістовніших спогадів про І. Франка діячів української науки і культури, гідних нашої пам'яті й пошани, зокрема членів Української Центральної Ради, урядовців і дипломатів Директорії УНР і ЗУНР, імена яких радянська ідеологія і пропаганда намагалася «викреслити» з історії.

Натомість у цьому збірнику вперше з'явилися 23 спогади, написані у пізніші роки (далеко після смерті І. Франка), які «переживують» загальновідомі факти, містять вигадані, явно замовні сюжети, що мали переконати читачів, нібито «революціонер-демократ», великий Каменяр дуже близько «підійшов» до марксизму

і навіть більшовизму. Як записав свого часу (13 травня 1926 р.) С. Єфремов у своєму «Щоденнику», ще тоді офіційно радянська наука робила спроби «пошити Франка в большевики» [12].

Особливо видавці мемуарів тих часів намагалися відібрати свідчення сучасників І. Франка, які б підтверджували панівну в історіографії і літературознавстві тезу про його запеклу боротьбу проти українського «буржуазного націоналізму». Головною «мішенню» цієї боротьби був обраний М. С. Грушевський [18].

Не знаходячи у мемуарах близьких сподвижників І. Франка переконливих свідчень «непримиренності» у його ставленні до М. Грушевського, упорядник збірника 1956 р. у вступі вдався до вихоплювання із спогадів окремих висловів, або довільного коментування їх змісту.

«Буржуазний націоналіст М. Грушевський – писав він, – що був паном становища в товаристві, (НТШ-Г.С.) скидав на плечі письменника масу технічної роботи – редагування малограмотних творів і статей, коректуру і т.д., відволікаючи цим його від творчої і наукової діяльності. Як згадував О. Маковей, що понад рік був співредактором «Літературно-наукового вісника», «Грушевський був досить безцеремонний не тільки зі мною, але й з Франком». «Грушевський є деспот» писав у 1899 році про нього В. Стефаник. Нахабна поведінка М. Грушевського дійшла до того, що він не посоромився експлуатувати працю І. Франка, В. Гнатюка і О. Маковея, приписуючи собі їх роботу в «Етнографічному збірнику» і «Літературно-науковому віснику» [9].

Однак фактичний матеріал більшості спогадів про І. Франка, виданих ще за його життя і у перші дві десятиріччя після його смерті, не підтверджують штучно створюваний образ про бурхливу ворожнечу між ним і М. Грушевським, а навпаки свідчать про їх дружні відносини. Так, сільський священник отець О. Волянський [3] і лікар І. Куровець [15] у своїх спогадах відзначають надзвичайно товариські стосунки між І. Франком і М. Грушевським, які разом відпочивали у літню пору в живописному селі Криворівні. Це місце для літнього оздоровлення Грушевському підказав І. Франко, який сам уперше відпочивав тут із сім'єю в липні – серпні 1901 р. Проживаючи у хаті селянина, народного цілителя П. Мірчука, розповідають ці мемуаристи, Франко любляв вранці ходити до ріки Черемошу ловити пстругів (форель), або ж збирати гриби. М. Грушевському дуже сподобалося відпочивати у Криворівні. Він купив тут будинок із городом і приїздив сюди кожного літа. За запрошенням Франка і Грушевського у Криворівні нерідко збиралися влітку і часто гостювали гранди української культури і науки – М. Коцюбинський, Леся Українка, О. Кобилянська, О. Олесь, Ф. Вовк, В. Гнатюк, Г. Хоткевич, В. Стефаник та ін. Зокрема, автори спогадів розповідають й про те, що Франко разом з Грушевським ходили до сільської грецько-католицької церкви на Божу службу. Це, між іншим, спростовує й поширену в радянській історіографії і деяких тенденційних мемуарах тезу про войовничий атеїзм І. Франка.

Характерно, що у збірнику 1956 р. текст спогадів О. Волянського істотно скорочений за рахунок вилучення з нього фрагментів про приязні стосунки Франка із Грушевським, а мемуари І. Куровця та інших авторів, які так само правдиво відтворюють ці стосунки, взагалі не передруковані.

Про дружні творчі й особисті стосунки двох великих українців незаперечно свідчить і той факт, зафіксований у багатьох спогадах, що саме М. Грушевський, отримавши земельну ділянку у Львові, запропонував І. Франку побудувати на ній свою нову оселю, позичивши йому для цього гроші. Грушевський навіть сам розпоряджався будівництвом, запропонував Франкові того ж архітектора, що зводив його власну віллу. Найдокладніше про це розповів у своїх спогадах Т. Різун [21]. Проживання двох великих людей у сусідстві, звичайно, принесло багато користі для

української науки і культури, дало можливість майже щоденно спілкуватися у позаробочий час, проводити редакційні вечірки у домі Грушевських, де обговорювалися теми їхніх майбутніх статей, рецензій, плани ключових публікацій у «ЛНВ», «Записках НТШ» та інших видань. Як свідчать мемуаристи, Грушевський сам запрошував Франка на такі «довірочні наради», або й просто на вечерю. Вони нерідко ходили разом на каву і морозиво у Львові.

Але, з іншого боку, це сусідство, як свідчать деякі мемуаристи, зрештою через окремі побутові конфлікти проклало негативну борозну у їхніх стосунках, які дедалі погіршувалися, особливо після 1908 року, коли гігантський розум І. Франка уразила важка хвороба. У зростанні взаємної недовіри і прикрих непорозумінь між великими українцями додавала зайвої гостроти й психічно хвора на той час дружина Франка Ольга Хоружинська, яка завжди неприязно ставилася до Грушевського і нерідко влаштовувала гучні побутові розбірки.

Найбільш докладно ці складні взаємини між родинами Франків і Грушевських висвітлюються у спогадах Анни Франко-Ключко – доньки Івана Яковича. Вони були видані нею в еміграції в Канаді у 1956 р. [24] явно не без впливу з боку радянських ідеологів, зацікавлених у компрометації «запеклого ворога українського народу», колишнього голови «контрреволюційної» Центральної Ради. Про очевидно замовний характер цих сюжетів у спогадах Анни Іванівни свідчить той факт, що вони були у тому ж році передруковані у журналі «Дніпро» [25] і у збірнику спогадів [24]. На подібні сюжети у цих і деяких інших мемуарах активно спиралися радянські вчені – франкознавці, які побутові й деякі наукові розбіжності між Франком і Грушевським витлумачували як антагоністичні, класово-політичні.

Показово, що у скороченому варіанті спогадів А. Франко-Ключко, виданих у радянській Україні, цінний сюжет про Франка – люблячого і турботливого батька, мудрого вихователя, про «радісні і щасливі хвилини» спілкування з ним займає лише одну сторінку. Проте свідчення про батьківського «ворога» Грушевського збережені майже повністю (понад 5 сторінок). Вона «згадує», як приїхав до Львова у 1894 році (тобто коли авторці, народженій у 1892 р., було неповних 2 роки!) М. Грушевський, «людина чужа й невідома ще тоді на галицькій ґрунті... Тато ввів його в круги галицької інтелігенції, знайомив з новими і чужими обставинами ... і все це мало тяжкі наслідки для дальшого життя мого тата» [25, с. 90]. З наступної цитати стає зрозумілим, з якого джерела події 1894 р. стали відомими двохрічній на той час Анні: «Мама, ведена внутрішньою інтуїцією ..., не любила Грушевського. Вона пізнала, що під личиною ввічливості і скромності криється егоїстична хижацька натура поповича, і відчувала велику неприязнь до цієї людини. Вона застерігала тата перед ним, але тато, сам щирий і нелукавий не йняв віри маминим острогам, та ще й не раз за це на неї сердився» [25, с. 91].

«Тим часом Грушевський, – пише вона – затвердившись на місці професора історії, добився того, що його вибрали головою Наукового Товариства ім. Шевченка. Заздрячи татовій славі і авторитету серед громадянства, він починає його затирати, відсовувати на підлегле становище ... Грушевський ставився до цього безтактно, усе накидав свою волю, усе підкреслював, що тато йому підвладний, і татова горда і вільна вдача глибоко цим обурювалася і страждала. Грушевський був людиною посередньою, як професор нічого не вартий, на його лекціях присутніх було пересічно три студенти, викладав він мляво, заїкуючись, нецікаво. Своїх студентів використовував на вишукування і студіювання матеріалів його «Великої історії України» [25, с. 91].

Ця сувора оцінка наукового і викладацького рівня маститого професора з «пам'яті» маленької тоді дитини лише викликає хіба що посмішку і таке ж суворе запитання до тих, хто «допомагав» їй скласти цю частину спогадів.

Далі, пише А. Франко-Ключко, – Грушевський робив життя її батька «все більш нестерпним ... Щоб остаточно вибити ґрунт з-під ніг тата, він переводить редакцію «Літ.-наук. вісника» до Києва ..., а тим самим відбирає в нього останній шматок хліба ... А на засіданні Товариства (НТШ – Г. С.) заявив, що І. Франка необхідно зовсім усунути від співпраці. Цей удар мов громом вразив тата ... Відтоді почалася його тяжка хвороба» [25, с. 93-94].

Чи можна з довірою віднестися до цієї частини спогадів А. Франко-Ключко? Питання риторичне. З такою ж довірою можна ставитися до окремих висловлювань у спогадах сина І. Франка – Тараса, замовлених спеціально до збірника 1956 р. Зокрема, він «запам'ятав», що «тато не любив Грушевського і не ходив до нього», і що «фальшиві концепції М. Грушевського обурювали батька, він не міг спокійно читати і ... поробив свої зауваги на полях книжки» [28, с. 379].

Мемуари більшості інших сучасників І. Франка і М. Грушевського, як уже зазначалося, спростовують створені радянською ідеологічною машиною міфи про «ворожі» взаємостосунки цих двох великих корифеїв української науки і культури.

Але особливої уваги у цьому зв'язку заслуговують насамперед мемуари М. С. Грушевського, які після його смерті за багатьма замками приховувались від читачів і дослідників, а також автобіографічні твори І. Я. Франка.

Ще за життя І. Франка М. Грушевський присвятив йому низку мемуарних нарисів в газеті «Село» (1909 р.) і «Літературно-науковому віснику» (1908 і 1913 рр.). Наскільки близькими були його стосунки з Іваном Яковичем у 1904-1910 рр. красномовно свідчить невиданий ще щоденник М. Грушевського за ці роки, який детально проаналізував у своїй змістовній статті І. Б. Гирич [4]. За його підрахунками «Іван Франко – найчастіше згадувана особа» у цьому щоденнику: «Про нього йдеться в більше ніж 200 щоденних позиціях. Цей показник у кілька разів випереджає згадування всіх інших осіб, навіть родичів М. Грушевського» [4, с. 40]. Його дуже непокоїла важка хвороба І. Франка, яка дедалі більше прогресувала. У тому ж щоденнику М. С. Грушевський розповідає про відвідини Франка у львівській лікарні, фіксує неадекватність його думок і поведінки, численні галюцинації, висновки лікарського консиліуму, який відбувся у 1908 році [4, с. 58]. Саме тому Грушевський став з недовірою відноситись до написаних у той час творів Франка, зокрема відмовився видавати поданий ним до редакції «Записок НТШ» псевдорукопис невідомої поеми А. Міцкевича, зволікав з публікацією його «Історії української літератури», обмежував подальшу роботу Івана Яковича у редакції «ЛНВ» і в дирекції «Української видавничої спілки» тощо. Але попри все це Грушевський продовжував дбати про стабільне матеріальне забезпечення Франка з бюджету НТШ та інших джерел [4, с. 58-60].

У тому ж 1908 р. після довгих вагань Грушевський написав статтю про хворобу І. Франка, очевидно, щоб пояснити громадськості справжні причини зміни у його ставленні до нього і зняти зайві чутки про їх взаємовідносини [5].

Проте, незважаючи на певні тертя між двома титанами української науки і культури у цей період, пов'язані з важкою хворобою І. Франка, очолюваний М. Грушевським «Літературно-науковий вісник» у вересні 1913 р. вийшов з редакційною посвятою «Іванови Франкови в сороколіте його літературної діяльності в глибокім поваженні». М. Грушевський оприлюднив тут ювілейне есе «Сороклітній подвиг» [6].

Іван Франко, – писав тут Грушевський, – віддавав своєму народу «чисте золото наукової мислі, дороге каміння натхнення ... і дерево і тростину праці – навіть механічної, чорноробочої, невдячної, котрої не цурався також, не вважав для себе занадто низькою і непочесною, коли справа йшла на потреби рідного життя» [6].

Перебуваючи в 1916 році на засланні в Казані, М. Грушевський отримав сумну звістку про смерть І. Франка і відразу ж написав й надіслав у журнал «Украинская жизнь», який видавав у Москві С. В. Петлюра, некролог, у якому високо оцінив різнобічний талант, науково-культурницьку, літературну і громадську діяльність Івана Яковича – свого «довголітнього друга». Іван Франко, писав Грушевський, це «великий поет, першорядний белетрист, надивовижу різноплановий і талановитий вчений, видатний публіцист, єдиний за своєю невичерпністю, невпинною енергією діяч національного відродження» [7, с. 14].

Особливо важливе місце серед мемуарів М. Грушевського про І. Франка займають його спогади, написані до 10-річчя з дня смерті Івана Яковича і видані у 1926 р. в Науковому часописі українознавства «Україна» [8]. Він вийшов тритисячним тиражем і був цілком присвячений його пам'яті.

Красномовна назва спогадів М. Грушевського, якими відкривається часопис: «Апостолові праці». Михайло Сергійович підкреслює, що І. Франко завжди працював «з титанічною витривалістю, гарячковою запопадливістю, з правдивою різноманітністю і многосторонністю, немов передчуваючи катастрофу, що мала затьмарити його ясний інтелект, закалмутити його гостру і прозору, як кришталь, думку» [8, с. 4].

Багато уваги М. Грушевський приділяє питанням свого тісного багаторічного співробітництва з І. Франком, починаючи з 1894 року у НТШ і його «Записках» та ін. виданнях, у редакції «ЛНВ», дирекції «Української видавничої спілки» тощо. Він згадує й той момент, коли Франко через своє важке матеріальне становище, маючи на утриманні чотирьох неповнолітніх дітей, заявив йому, що «тепер одиноке джерело прожитку для нього і його родини – се його заробіток в Науковому товаристві. І тоді ми, його прихильники, поставили пунктом честі не дати йому впасти в біду і упокоритися перед людьми, які очевидно прагнули його пониження. (Маються на увазі його польські і українські ідейні опоненти – Г. С.). Франко не мусив іти до них на поклін. Навпаки, від сього часу і до смерті, він мав змогу працювати виключно для Українського Народу» [8, с. 10].

Не обходить Михайло Сергійович і тих неприємних моментів, коли деякі з його «друзів» у НТШ намагалися, згадує він, «заграти на Франковій амбіції, уболіваючи й дивуючись, як се він, так старий заслужений діяч, «слухається Грушевського», молодшого від нього на десять літ чоловіка, та й ще, так би сказати, – заграничного знайди. Але я добре знав, що сі убоління ніколи не робили бажаного ефекту. Франко цинив наше співробітництво, – певну витриманість і авторитет, який приносила наша участь у роботі ...» [8, с. 15-16].

У тих умовах 1920-х років в СРСР, коли в радянській науці малювався образ Франка – соціаліста, близького до ідей марксизму-ленінізму, М. Грушевський у своїх спогадах не міг обминути й свого бачення цього питання. «В ходячих характеристиках Франка, – писав він, – часто можна стрінати протиставлення перших стадій його діяльності і творчості, коли він мовляв, одушевлявся ідеалами інтернаціонального соціалізму, і стадій пізніших – коли він став українським націоналістом. Се не зовсім вірно. Все своє життя Франко був перейнятий змаганням до інтернаціональності і до переведення в життя соціалістичних ідеалів, але ніколи, в самих молодечих літах і так само в пізніших, він при тім не спускав з ока національних інтересів українських робітничо-селянських мас ..., вважав українське національне почуття не то що гармонійним доповненням, а логічним вислідом з загальнолюдського почуття, що його поповняло» [8, с. 19].

Згадує М. Грушевський й про свої дружні, особисті і творчі спілкування з І. Франком у позаробочий час: «Коли ми оселилися побіч себе, мій робочий ранок звичайно кінчався конференцією вдвох у біжучих справах. Виходячи до міста, Франко заходив до мене з результатами своєї вечірньої або всенічної праці (він працював

головно вечорами і ночами, я ж лягав рано і працював ранніми ранками, перед полуднем уже кінчаючи головну працю дня). Ми обговорювали матеріал, визначали необхідні переробки й зміни, укладали плани чергової роботи, розділяли між собою кореспонденції тощо» [8, с. 16].

І. Я. Франко у ряді своїх автобіографічних творів також засвідчує товариське ставлення і повагу до М. С. Грушевського. До таких відноситься його мемуарний твір «Історія моєї габілітації» [26]. Він написав його з метою спростування всіляких неправдивих свідчень у пресі і спекуляцій у мемуарах деяких сучасників навколо цього питання, щоб відкинути звинувачення проти М. С. Грушевського у його негативному вирішенні. І. Франко детально розповів про свою габілітацію у 1894 р. на посаду доцента кафедри української мови та літератури Львівського університету. Авторитетна комісія сенату університету, зважаючи на великі наукові заслуги І. Франка, який у попередньому 1893 р. успішно захистив у Відні докторську дисертацію, дала позитивний висновок. Але його кандидатура на посаду доцента (!) так і не була затверджена. Причиною цього І. Франко називає шалений спротив польського намісника Галичини К. Бадені та консервативних суспільно-політичних кіл. Такої ж думки дотримувався у спогадах про І. Франка відомий письменник і літературознавець Д. Лукіянович [16].

У мемуарному нарисі «Римські враження», виданому у коментарях до останнього 50-го тому «Зібрання творів» Франка, він захоплено розповідає про свою маловідому мандрівку за кордон на дружнє запрошення М. С. Грушевського. Skorиставшись транс'європейським потягом зі Львова через Відень, вони разом із Грушевським подорожували Італією упродовж десяти квітневих днів 1904 р., відвідавши Венецію, Флоренцію і Рим [27].

На завершення відзначимо, що як би не висвітлювали в різні часи мемуаристи особисті взаємини І. Франка та М. Грушевського, їхні імена завжди стоятимуть поруч у пантеоні славних синів українського народу. Значення цього наукового тандему ще у 1970 році всупереч радянським перекрученням теми влучно й образно оцінив земляк І. Франка, дійсний член НТШ і Української вільної академії наук Олександр Домбровський: «Обидві ці великі постаті доповнювали одна одну на полі української науки ... Один – син східної України, а другий – галицької України. У символічній картині тих двох великих постатей обидва згадані частини української землі доповнювали себе у спільних змаганнях за Шевченкову «Сім'ю Вольну, Нову» [10, с. 130-131].

1. Бурлака Г. Листи М. Грушевського до І. Франка; Листи М. Грушевського до М. Возняка (фундатора франкознавства. – Г. С.). Передмови, публікації листів, коментарі // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992. – С. 244-260; 298-312.
2. Винар Л. Історичні праці І. Франка // Збірник «Української літературної газети». – Мюнхен, 1957. – С. 48-63; Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892-1930. – Мюнхен, 1970. – 111 с.
3. Волянський О. Мої спомини про Івана Франка // Спомини про Івана Франка. – Львів: Бібліотека «Нового часу». Ч. 7. – 1927. – С. 58-81.
4. Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин // Укр. іст. журнал, 2006. – № 5. – С. 35-66.
5. Грушевський М. Недуга д-ра І. Франка // ЛНВ. – 1908. – Кн. 7. – С. 405-406.
6. Грушевський М. Сороклітний подвиг // ЛНВ. – 1913. – Т. 6. – С. 258-259.
7. Грушевський М. Светлой памяти Ивана Франко // Украинская жизнь. – 1916. – № 6. – С. 12-18. Передр. у перекладі укр. мовою: Грушевський М. Твори у 50 томах. – Т. 3. – Львів, 2005. – С. 481-485.
8. Грушевський М. С. Апостолові праці // Україна. – К, 1926. – Кн. 6. – С. 3-21.
9. Дей О. Живий Франко // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. – С. 28.
10. Домбровський О. Критичні завваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського // Український історик. – 1970. – Ч. 1-3. – С. 122-131.

11. *Дорошенко В.* Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. – Мюнхен. – 1962. – № 1. – С. 16-36; № 2. – С. 10-23.
12. *Єфремов С. О.* Щоденники. 1923-1929. – К., 1997. – С. 374-375.
13. Іван Франко у спогадах сучасників. До 100-річчя з дня народження. 1856-1956 / Упоряд. Н. П. Корнієнко; Упоряд., вступ. ст. О. І. Дей. – Львів: Львівське книжково-журнальне видавництво, 1956. – 595 с.; Іван Франко у спогадах сучасників / Упоряд. О. І. Дей. Вид. 2. – Львів: Каменяр, 1972. – 336 с.; Спогади про Івана Франка. – К.: Дніпро, 1981. – 413 с.; Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. сл., прим. М. І. Гнатюка. – 2-ге вид., доп., перероб. – Львів: Каменяр, 2011. – 814 с.
14. Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. – С. 4-5.
15. *Куровець І.* Іван Франко у моїх згадках // Спомини про Івана Франка. – Львів: Б-ка «Нового часу». Ч. 7. – 1927. – С. 17-29.
16. *Лукіянович Д.* «Політично неблагонадійний» // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. – С. 244-252.
17. *Малик Я.* Іван Франко та Михайло Грушевський: до питання взаємовідносин // Іван Франко: дух, наука, думка, воля. – Т. 2. – Львів, 2010. – С. 671-678.
18. *Мороз О.* Іван Франко – гнівний викривач українського буржуазного націоналізму та клерикалізму. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1953. – 99 с.
19. *Офіцинський Р. А.* Іван Франко в історіографічному трикутнику: інтерпретації, джерела, взаємини. – Ужгород: Гражда, 2011. – 248 с.
20. *Пащук Р.* Іван Франко та Михайло Грушевський (До проблеми взаємин) // Вісник Луганського інституту МВС України. – Луганськ, 1998. – Вип. 2. – С. 224-235.
21. *Різун Т.* Франкова вілла на Софіївці // Молода Галичина. – 1995, 16 березня.
22. *Стрельський Г. В.* М. С. Грушевський у вітчизняній історіографії // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Зб. наук. праць. Вип. 2-3. – К., 1992. – С. 212-218; *Стрельський Г. В.* Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти (у співавторстві з А. Ф. Трубайчуком). – К., 1996. – С. 15-18, 147-149; *Стрельський Г. В.* Мемуари як джерело франкознавчих досліджень // Іван Франко у творенні української національної ідентичності. Зб. наук. праць. – К., 2016. – С. 217-224.
23. *Тельвак В.* Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. ІХ. – Дрогобич. – 2005. – С. 48-60.
24. *Франко-Ключко А.* Іван Франко і його родина. Спомини. – Торонто: Ліга визволення України, 1956. – 130 с.; *Франко-Ключко А.* Останній поцілунок // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. – С. 389 – 406.
25. *Франко-Ключко А.* Спогади про батька // Дніпро. – 1956. – № 6.
26. *Франко І.* Історія моєї габлітації // Діло, 1912. – №№ 251-252.
27. *Франко І. Я.* Повне збір. творів. – Т. 50. – С. 114.
28. *Франко Т.* Мої спогади про батька // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. – С. 372-380.

References

1. *Burlaka H.* Lysty M. Hrushevskoho do I. Franka; Lysty M. Hrushevskoho do M. Vozniaka (fundatora frankoznavstva. – G. S.). Peredmovy, publikatsii lystiv, komentari // Velykyi ukrainets: Materialy z zhyttia ta diialnosti M. S. Hrushevskoho. – K., 1992. – S. 244-260; 298-312.
2. *Vynar L.* Istorychni pratsi I. Franka // Zbirnyk «Ukrainskoi literaturnoi hazety». – Mюнhen, 1957. – S. 48-63; *Vynar L.* Myhailo Hrushevskiy i Naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka. 1892-1930. – Mюнhen, 1970. – 111 s.
3. *Volianskyi O.* Moi spomyny pro Ivana Franka // Spomyny pro Ivana Franka. – Lviv: Biblioteka «Novoho chasu». Ch. 7. – 1927. – S. 58-81.
4. *Hyrych I. B. M.* Hrushevskiy i I. Franko: do istorii vzaiemyn // Ukr. ist. zhurnal, 2006. – № 5. – S. 35-66.
5. *Hrushevskiy M.* Neduha d-ra I. Franka // LNV. – 1908. – Kn. 7. – S. 405-406.
6. *Hrushevskiy M.* Soroklitniy podvyh // LNV. – 1913. – Т. 6. – S. 258-259.
7. *Hrushevskiy M.* Svetloy pamiaty Ivana Franko // Ukrainskaia zhyzn. – 1916. – № 6. – S. 12-18. Peredr. u perekladі ukr. movoiu: Hrushevskiy M. Tvory u 50 tomakh. – Т. 3. – Lviv, 2005. – S. 481-485.
8. *Hrushevskiy M. S.* Apostolovi pratsi // Ukraina. – K, 1926. – Kn. 6. – S. 3-21.
9. *Dey O.* Zhyvyi Franko // Ivan Franko u spohadakh suchasnykiv. – Lviv, 1956. – S. 28.
10. *Dombrovskiy O.* Krytychni zavvahy I. Franka do «Istorii» M. Hrushevskoho // Ukrainskyi istoryk. – 1970. – Ch. 1-3. – S. 122-131.
11. *Doroshenko V.* Ivan Franko i Myhailo Hrushevskiy // Suchasnist. – Mюнhen. – 1962. – № 1. – S. 16-36; № 2. – S. 10-23.

12. Yefremov S. O. Shchodennyky. 1923-1929. – K., 1997. – S. 374-375.
13. Ivan Franko u spohadakh suchasnykyv. Do 100-richchia z dnia narodzhennia. 1856-1956 / Uporiad. N.P. Korniienko; Uporiad., vstup. st. O. I. Dey. – Lviv: Lvivs'ke knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo, 1956. – 595 s.; Ivan Franko u spohadakh suchasnykyv / Uporiad. O. I. Dey. Vyd. 2. – Lviv: Kameniar, 1972. – 336 s.; Spohady pro Ivana Franka. – K.: Dnipro, 1981. – 413 s.; Spohady pro Ivana Franka / Uporiad., vstup. sl., prym. M. I. Hnatiuka. – 2-he vyd., dop., pererob. – Lviv: Kameniar, 2011. – 814 s.
14. Ivan Franko u spohadakh suchasnykyv. – Lviv, 1956. – S. 4-5.
15. Kurovets I. Ivan Franko u moikh zhadkakh // Spomyny pro Ivana Franka. – Lviv: B-ka «Novoho chasu». Ch. 7. – 1927. – S. 17-29.
16. Lukiiianovych D. «Politychno neblahonadiynny» // Ivan Franko u spohadakh suchasnykyv. – Lviv, 1956. – S. 244-252.
17. Malyk Ya. Ivan Franko ta Myhailo Hrushevskiy: do pytannia vzaiemovidnosyn // Ivan Franko: dukh, nauka, dumka, volia. – T. 2. – Lviv, 2010. – S. 671-678.
18. Moroz O. Ivan Franko – hniivnyi vykryvach ukrainskoho burzhuznogo natsionalizmu ta klerykalizmu. – Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo, 1953. – 99 s.
19. Ofitsynskiy R. A. Ivan Franko v istoriohrafichnomu trykutnyku: interpretatsii, dzherela, vzaiemyny. – Uzhhorod: Grazhda, 2011. – 248 c.
20. Pashuk R. Ivan Franko ta Myhailo Hrushevskiy (Do problemy vzaiemyn) // Visnyk Luhanskoho instytutu MVS Ukrainy. – Luhansk, 1998. – Vyp. 2. – S. 224-235.
21. Rizun T. Frankova villa na Sofiiivsi // Moloda Halychyna. – 1995, 16 bereznia.
22. Strel'skiy H. V. M. S. Hrushevskiy u vitchyznianiі istoriohrafii // Shliahy rozvytku slovianskykh narodiv. Aktualni problemy istorii. Zb. nauk. prats. Vyp. 2-3. – K., 1992. – S. 212-218; Strel'skiy H. V. Myhailo Hrushevskiy, yoho spodyvzhnyky i oponenty (u spivavtorstvi z A. F. Trubaichukom). – K., 1996. – S. 15-18, 147-149; Strel'skiy H. V. Memuary yak dzherelo frankoznavchykh doslidzhen // Ivan Franko u tvorenni ukrainskoi natsionalnoi identychnosti. Zb. nauk. prats. – K., 2016. – S. 217-224.
23. Telvak V. Vzaiemyny Ivana Franka ta Myhaila Hrushevskoho v istoriohrafichnii tradytsii // Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk. – Vyp. IX. – Drohobych. – 2005. – S. 48-60.
24. Franko-Kliuchko A. Ivan Franko i yoho rodyna. Spomyny. – Toronto: Liha vyzvolennia Ukrainy, 1956. – 130 s.; Franko-Kliuchko A. Ostannii potsilunok // Ivan Franko u spohadakh suchasnykyv. – Lviv, 1956. – S. 389 – 406.
25. Franko-Kliuchko A. Spohady pro batka // Dnipro. – 1956. – № 6.
26. Franko I. Istoriia moiei habilitatsii // Dilo, 1912. – №№ 251-252.
27. Franko I. Ya. Povne zibr. tvoriv. – T. 50. – S. 114.
28. Franko T. Moi spohady pro batka // Ivan Franko u spohadakh suchasnykyv. – Lviv, 1956. – S. 372-380.

Стрельский Г. В.

К проблеме личных и творческих отношений И. Франка и М. Грушевского: анализ мемуарных источников.

Определяется особое место мемуаров (воспоминаний, автобиографий, дневников др.) среди других источников исследования личных и творческих отношений И. Франка и М. Грушевского. Оценивается уникальное и важное значение этих источников для опровержения созданного советскими историками и литературоведами мифа о непримиримом классово-антагонистическом противостоянии двух великих украинцев. Рассматриваются отдельные вопросы критического анализа этих мемуаров, особенно влияния на их содержание и достоверность исторических условий их написания, издания и переиздания.

Ключевые слова: И. Франко, М. Грушевский, источники, мемуары, взаимоотношения, историография, биографические исследования.

Strelsky G. V.

To a problem of personal and creative relationship of I. Franko and M. Hrushevsky: analysis of memoirs sources.

Determined special place memoirs (memoirs, autobiographies, diaries, etc.), Among other sources, the study of personal and creative relationship I. Franko and M. Hrushevsky. Evaluated unique and important of these sources to refute created by Soviet historians and literary critics of the myth of irreconcilable antagonistic class confrontation between the two great Ukrainians. We consider certain issues of critical analysis of these memoirs, especially their impact on the content and the accuracy of the historical circumstances of their writing, publication and republication.

Key words: I. Franko, M. Hrushevsky, sources, memoirs, relationships, historiography, biographical research.